

“TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGINING MA’MURIY-HUDUDIIY TUZILISHI VA BOSHQARUV TIZIMI: TARIX VA TAHLIL”

Abduraxmonov Adxamjon Soxodulla o`g`li.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yurtimiz tarixida Turkiston general gubernatorligi davrida uning ma`muriy-hududiy tuzilishi haqida so`z boradi.*

**Kalit so`zlar.** *Turkiston, ma`muriy, harbiylashgan, mahalliy, mustamlakachilik, O`rta Osiyo, xonliklar, Xo`jand, O`ratepa, Jizzax.*

Bugungi kunda o`zbek davlatchiligi tarixini, jumladan, O`zbekiston hududida qadimgi davrlardan to bizning davrimizgacha bo`lgan davlatlar tarixini yangitdan, tarixiy haqiqat mezonida asosida to`laqonli holatda tiklash va uni xalqimizga yetkazish masalasi O`zbekiston tarix fani va tarixchi olimlari oldida turgan eng muhim va eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Turkiston ma`muriyati imperiyaning boshqa o`lkalari boshqaruvidan o`zining keskin harbiylashgani bilan alohida ajralib turadi. Rossiya hukumatining Turkiston uchun 1865 – 1916-yillar davomida ishlab chiqqan va tatbiq etilgan o`nta qonun loyihasi (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916) ga va uning moddalariga adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritilgan o`zgartirishlarda ana shu holat o`z aksini topgan. Bu nizom va qonunlarda o`lkada mahalliy aholining insoniy va siyosiy huquqlarini qonunan poymol etidi, mustamlakachilik zulmi borgan sari kuchayib bordi.

Rossiya imperiyasi XIX asr o`rtalaridan boshlab, tarqoq O`rta Osiyo xonliklarini birin-ketin istilo qila boshladi. 1853, 1860 – 1865-yillar oralig`ida Qo`qon xonligining katta hududi bosib olindi va xonlik yarim mustamlakaga aylantirildi. 1866 – 1868-yillarda Buxoro amirligining bir qismi tortib olindi va amirlik yarim mustamlaka davlatga aylandi. 1873-yil “O`rta Osiyo Jazoiri” nomini olgan Xiva xonligi yarim mustamlakaga aylantirildi.

Toshkent shahri qo`lga olinganidan (1865) keyin, mustamlaka sharoitidan kelib chiqqan holda, Sirdaryo hududi hamda 1864 va 1865-yillarda bosib olingan yerlar hisobiga, Orenburg general-gubernatoriga bo`ysundirilgan Turkiston viloyati tashkil etildi. Turkiston viloyatini boshqarish uchun 1865-yil 6-avgustda “Muvaqqat nizom” e`lon qilindi. Uning asosiy maqsadi, imperiyaning yangi bosib olingan yerlarda, boshqaruvning umumiy asoslarini belgilash orqali, tinchlik va xavfsizlikni ta`minlash bo`lgan. Xullas, 1865 – 1867-yillarda Rossiya imperiyasi tomonidan O`rta Osiyoda egallangan hududlar Orenburg general-gubernatorligiga bo`ysinuvchi Turkiston viloyati tarkibiga kiritilgan edi. 1867-yilda Rossiya imperiyasi o`lkada bosib olingan

hududlardan iborat Turkiston general-gubernatorligiga asos solindi. 1867-yili aprelda Rossiya imperiyasi imperatori Aleksandr II Maxsus komitetning Turkiston general-gubernatorligi – Turkiston o'lkasini tashkil etilishi haqidagi loyihasini tasdiqlaydi. 23-iyulda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilganligi haqida imperator farmoni chiqadi.

Viloyat boshqaruvlari tuzilishiga ko'ra, bo'linmalardan tashkil topgan bo'lib, ularning soni mustamlaka tuzumi qaror topishi va kuchayishi bilan ortib bordi. Chunonchi, agar 1867-yili Sirdaryo va Yettisuv viloyat boshqaruvlarida atigi uchta – taqsimot, xo'jalik va sudlov bo'linmalari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 80-yillarning o'rtalariga kelib oraliq chegara, qurilish, qishloq-davolash, veterinariya va hisob-kitob ishlari bo'linmalari ochildi. Bundan tashqari, har bir viloyat boshqaruvi qoshida bosmaxona va statistika komitetlari tashkil qilindi.

Viloyat boshqaruvi bo'linmalari o'rtasida majburiyatlarni taqsimlash bilan harbiy gubernator shug'ullanar edi. Ilmiy, texnik, tibbiy hamda u yoki bu viloyat uchun muhim sanalgan boshqa masalalarni hal qilish uchun viloyat boshqaruvlari qoshida hozirlik kengashlari tashkil qilindi. Ushbu kengashlarda maslaxatchi va ekspertlar sifatida ish olib borish uchun mutaxassislar taklif etilar edi.

Taqsimot bo'limi xodimlarining majburiyatlariga quyidagilar kirar edi: viloyat hududiy bo'linishi va qurilishi, general-gubernator, harbiy gubernatorlar va hukumat farmonlari, buyruqlari, farmoyishlarini tanlash, saralash va e'lon qilish; qonunchilikni yuritish va ma'lumot xususiyatiga ega hujjatlarni berish; viloyat amaldorlar apparatining xizmat va ta'til ishlari bilan shug'ullanish va hokazo.

Viloyat boshqaruvida bosh rolni o'ynovchi xo'jalik bo'linmasiga quyidagi muhim vazifalar yuklangan edi: o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida yer taqsimoti, vaqflar bilan bog'liq ishlarni yuritish, suvdan foydalanish va tub aholiga soliq solish ishlarini boshqarish; mahalliy pul majburiyatlari smetasini tuzish va mahalliy sarf-xarajatlarni boshqarish, boj yig'implarining nazorati va nizoli ishlarni hal qilish; turli shartnomalarni ko'rib chiqish va tasdiqlash, yakka shaxslarning iltimosiga ko'ra viloyat xom-ashyo manbalari bilan ish olib borish, sanoat korxonalarini va firmalar ochishga litsenziyalarni rasmiylashtirish; savdo bitimlari va pudratlarini rasmiylashtirish va h.k. Ko'rsatilgan masalalarni hal qilishda amaldorlar ma'muriy faoliyat me'yorlari, qonuniylik va huquqiy himoya tamoyillariga kam rioya qilar edilar. Ularning shaxsiy istagi ko'p holda har qanday ko'rsatma va qonundan ustun kelar edi.

Umuman olganda, o'lkadagi biron-bir jamoat tuzilmasi 1867-yil qonunlariga ko'ra, maxsus tashkil qilingan organlar va ularda ishlovchi amaldorlarning boshqaruvi, kuzatuv yoki nazoratisiz faoliyat yurita olmasdi. Mustamlakachilik

hokimiyatining tub aholining turmush sohalariga “tumshuq suqishi”, uni tartibga solishga urinishi quyi hokimiyat organlari tuzilipsh va funksiyalarida yanada aniqroq ko’zga tashlanadi. Hududni tashkillashtirish tizimidagi eng quyi bo’g’in – bo’lis (volost) hisoblanardi. Biroq, bo’lis boshqaruvi izchil ravishda faqat Farg’ona viloyati hamda Zarafshon okrugida joriy qilindi.

Boshqa joylarda esa ko’chmanchi aholi sonining ko’pligi tufayli, bo’lislar bilan bir qatorda, aholi o’troq yashovchi rayonlarda oqsoqolliklar ham tashkil qilindi. Xo’jand uyezdi o’ziga xos xususiyatga ega bo’lib, uning hududi uchta – Xo’jand, O’ratepa va Jizzax rayonlariga bo’linardi.

Umuman olganda, Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonda amalga oshirilgan ma’muriy-hududiy bo’linishda o’lkaning tabiiy, tarixiy, iqtisodiy va milliy xususiyatlari hisobga olinmadi. Ma’muriy vazifalar bilan bir qatorda, harbiy gubernatorlarga politsiya va sudlov vazifalari ham berilgan edi. Ular tub aholi vakillariga 100 so’mgacha jarima solish va ularni bir oylik muddatga qamoq jazosi bilan jazolash huquqiga ega edilar.

Uyezd ma’muriyatini uyezd boshlig’i boshqarib, unga uyezdga joylashgan qo’shinlar ham bo’ysunar edi. Uyezd boshliqlari viloyat harbiy gubernatorlarining taqdimnomasiga ko’ra general-gubernator tomonidan tayinlanib, ishdan olinardi. Uyezd boshlig’i bir vaqtning o’zida ispravnik – politsiya kapitani, politsmeyster, zemstvo boshlig’i, shahar hokimi, yer soliq xizmati raisi ham edi. Uyezd boshqaruvining shaxsiy tarkibiga uyezd boshlig’idan tashqari uning yordamchilari va kanselyariya xodimlari ham kirardi. Uyezd boshlig’i betob yoki yo’q bo’lgan hollarda uning vazifasini yordamchilari bajarardi. Ma’muriy ishlar bo’yicha yordamchi odatda, uyezd kanselyariyasini boshqarar edi.

Uyezd ma’muriyati joylardagi barcha ishlarni rejalashtirib, muvofiqlashtirar edi. Tizimning bu bo’g’iniga g’azna-obrok ishlarini nazorat qilish, soliqlarni hisoblash, ichki tartibni kuzatish, yer-suv tufayli kelib chiqqan nizolarni hal qilish, uyezdning bo’lis va qishloq ma’muriyatlari faoliyatini nazorat qilish borasidagi ko’p sonli ishlarning asosiy og’irligi tushar edi. Aytish mumkinki, uyezd boshlig’i jamiyat ijtimoiy va iqtisodiy hayotining deyarli barcha sohalarida monopoliyachi hisoblanib, chorizm mustamlakachilik siyosatining mohiyati va ruhini uyezd miqyosida hayotga tatbiq etar edi.

Turkistonning Toshkentdan boshda shaharlarida o’z-o’zini boshqarish organlari tashkil qilinmagan edi. “1867-yil Nizomi”ga ko’ra, jamoat-xo’jalik ishlari shaharlarda saylanuvchi mahalliy ma’muriyat tomonidan amalga oshirilardi. Shaharlar qismlar (shahar rayonlari)ga bo’linib, ularni oqsoqollar boshqarargan. Ular mahallalarda tayinlangan saylovchilar qurultoyi tomonidan saylanar edi.

Shahar oqsoqollari soliq yig'ish va majburiyatlarni taqsimlash bilan shug'ullanardi. Ular harbiy gubernator tomonidan tayinlanuvchi va shahar doirasida politsiya xizmatini boshqaruvchi katta oqsoqolga bo'ysunardi. Katta oqsoqolga barcha quyi politsiya amaldorlari – mirshablar, miroblar va qozilar bo'ysunardilar. Ularning barchasiga shahar aholisidan yig'iluvchi mablag' hisobidan maosh to'lanardi.

1867-yildagi muvaqqat – “Nizomga” va hukumat dekretlariga muvofiq Turkistonning ko'chmanchi va o'troq xalqlari ustidan yagona boshqaruv prinsipi e'lon qilingan bo'lib, u turli shaklda amalga oshirilgan edi. Ko'chmanchi aholi har bir uyezdga volost – bo'liqlarga, bo'liqlar esa ovullarga bo'linardi. Ma'muriy va politsiya hokimiyati bo'lis boshqaruvchilari va ovul oqsoqollari qo'lida bo'lib, ular uch yil muddatga saylanar, ularni lavozimga viloyat gubernatori tasdiqlardi.

Viloyatlarning o'troq aholisi uchun ma'muriy va politsiya hokimiyati aholi tomonidan uch yilga saylanuvchi oqsoqollarga topshirilgan edi. Mahaliy boylar hukmini susaytirish maqsadida bo'lis va ovullar urug'doshlik emas, balki hududiy belgilarga qo'ra tashkil qilinardi. Chunonchi, qishloq yoki ovul 200 ta hovli yoki o'tovdan, bo'lis esa 1 mingdan 2 mingtagacha hovli yoki o'tovdan iborat bo'lishi belgilab qo'yilgan edi. Bunday bo'lish aksar yirik boylar va urug' sardorlarining noroziligi va qarshiligiga sabab bo'ldi, ular hukumat joriy etgan bu yangi tartibni haqli ravishda qirg'izlarning urug'doshlik alomati bo'yicha bo'linishining yuridik jihatdan bekor qilinishi sifatida qabul qildilar. Mustamlaka ma'muriyati bo'lis va ovullarni hududiy belgilarga ko'ra bo'lishni “ma'muriy boshqaruv borasidagi noqulayliklar”ni bartaraf etish zarurati bilan izohladi. K.K.Palen esa “ko'p sonli urug'ning bir urug' oqsoqoli hokimiyati ostita birlashtirilishi cho'lda osoyishtalikni saqlash ishini og'irlashtirishi mumkin”, deb ochiq-oydin tan oladi.

Xullas, Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasi harbiylashgan boshqaruv tizimini viloyat, tuman, shahar, qishloq boshqaruvining barchasini harbiylar qo'liga o'tkazib, o'ziga mos mustamlakacha tartibotni yaratdi. O'lkani boshqarish to'g'risidagi Nizomga asoson, mahalliy bosqaruv tizimlari birin ketin tugatildi, ularning o'rniga mustamlaka boshqaruv organlari taskil qilindi. Faqatgina nomigagina qozi, o'nboshi, yuzboshi, mingboshi kabi mahalliy amal va vazifalar saqlanib qolindi biroq bu mansablar ham to'la imperiya nazoratida bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш. М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили // Халқ сўзи. – 2016. – 31 декабрь.

2. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг куналик қондаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

3. Абдурахимова Н. А., Исакова М., Сулейманова З. Давлат муассасалари тарихи. – Т., 2007.

4. Абдурахимова Н. А., Рустамова Г. К., Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четверти XX вв. – Т., 1999.

5. Алимова Д. А. ва бошқ. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. –Т.: Шарқ, 2000. – 432 б.

6. Алимова Д. А. ва бошқалар. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари: Россия империяси ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларини ўзлаштирилиши. –Т.: Шарқ, 2001.

